

**O‘ZBEK TILIDA TINISH BELGILARINING KETMA-KET
QO‘LLANILISHI
VA ULARNING OZARO SINONIMIK MUNOSABATLARI**

Xayrulloeva Gulasal Fayzullo qizi

BuxDU O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilida ayrim tinish belgilari o‘rtasida sinonimik munosabatlar mavjudligi, bu munosabat ularning matnda biri o‘rnida ikkinchisining qo‘llanishi orqali yuzaga kelishi yoritilgan. Unda tinish belgilarining qo‘llanish usuli va tartibi hamda tinish belgilari tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog‘liqligi haqida fikr bildirilgan. Ushbu maqolada ayrim tinish belgilarining biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llash amaliyoti mavjudligi, ammo bu amaliyotdan foydalanaverish hamma vaqt ham kutilgan natijani beravermasligi faktik misollarda aks ettirilgan.

Key words: punktuatsiya, tinish belgilari: vergul, qo‘sh tire, qavs, stilistika, ekspressiv sintaksis, punktuatsiyaning mantiqiy-grammatik, uslubiy va farqlash tamoyillari

Tinish belgilari yozma matndagi gap bo‘laklari, gapning ayrim qismlari va gaplarning o‘zaro turli sintaktik munosabatlari (birikishi—soedinenie, bo‘linishi — otdelenie, ajralishi—obosoblenie, ayrilishi — vdelenie kabilar) ni ko‘rsatish uchun qo‘llanadi. Tinish belgilari o‘rtasida sinonimik munosabat mavjud. Ammo bu sinonimik munosabat har qanday o‘rin almashinishlardan farqlanishi kerak, degan fikrdamiz. Mana masalan: Oyog‘iga qizil saxtiyon etik, ustiga ko‘k movut chakmon kiyib, belini kumush kamar bilan bog‘lagan, boshiga esa qunduz telpak kiyib, uchiga qizil popiltiriq taqib olgan (bu popiltiriq amirlik alomati edi) amir Sulton Jondor tarxon ichkariga kirmoqchi bo‘lib bir qadam bosdi-da, ikkilanib to‘xtadi (O.Yoqubov. “Ulug‘bek xazinasini”). Gapdagi muallif izohi sifatida keltirilgan kiritma har ikki tomondan qavs – () bilan ajratilgan yoki o‘rab olingan. Bu belgini bemalol tire – (–) yoki vergul – (,) bilan bemalol ajratish mumkin [Bu

qo`lanishlarni odatdagi vergul, tire, qavsning ishlatilishidan farqlash maqsadida qo`sh vergul, qo`sh tire, qo`sh qavs tarzida ham ishlatadi].

Xo`sh, bu kabi almashinishlar gapning mazmuniga yoki ifoda ottenkasiga qanday ta`sir ko`rsatadi? Bizningcha, hech qanday! Bunday paytda bu har uchala tinish belgisi gapning grammatik qurilishi uchun xizmat qilayapti, xolos. Ma`no ottenkalarini farqlash vazifasini zimmasiga olmayapti. Shunday bo`lgandan keyin, ularni sinonimik tinish belgilari deb bo`lmaydi. Bu qo`llanishlarda biron-bir stilistik farqlanishlar sezilmaganligidan keyin ularni mutlaq sinonimlar yoki dubletlar tarzida qarash to`g`ri bo`ladi, deb o`ylaymiz. Chunki ular bu almashinishlarning barchasida bir xil semantik mazmunga ega va bir xil grammatik vazifani ado etmoqda.

Munozara. Tinish belgilarning yozma nutqda qo`llanishiga oid barcha funktsiyalarni alohida-alohida ko`rsatmay, ularga xos umumin tomoplarni va yozma nutq jarayonida ko`proq uchraydigan holatlarni ta`kidlash bilan cheklanamiz. Tinish belgilari yozma tekstdagi mazmunni (ma`noni, fikrni) apiq pfodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: «Sho`rim kursin! Shahodat! Kel! (Oybek) Birinchi gapda his-hayajon, ikkinchisida undov, uchinchisida buy- ruq ma`nosi ifodalangan.

Tinish belgilari, butun gapga xos umumiy mazmuniy munosabatlarni ifodalabgina qolmay, gap qismlariga xos - semantik munosabatlarni ham bildirish xususiyatiga egadir: Bolamga yana bir til tegdir — soqolingni bittalab yulaman, och arvoh (Oybek) It huradi — karvon o`tadi. (Maqol)

Shu yo`l bilan bordik — yetdik murodga,

She`rimiz kasb etdi balog`at, kamol. (Uyg`un)

Keltirilgan qo`shma gaplarniig birinchisida shart, ikkinchisida zidlik, uchinchisida sabab-natija munosabatlari ifodalangandir. Bunda tire qo`shma gapni tashkil etuvchi gaplar orasidagi turli semantik aloqalarni (ma`nolarni) anglatishiga qaramay, bir sintaktik vazifani — gaplarning birini ikkinchisidan ayirish vazifasini bajarayotir. Bir tinish belginiig bunday turln ma`poda ishlatilishi punktuatsion

polisemiya sanaladi. Bir tinish belgining turli xil funktsiyani bajarishi esa punktuatsion omonimiya hisoblanadi.

Ba'zan gaplardagi mazmun murakkab bo'ladi. Bunday choqlarda tinish belgilari qo'sh qo'llanadi: Chambarchas payvandmi shunchalar mehri?! (F.Usmonova)

Tinish belgilari yozma tekstdagi gap bo'laklari, gapning ayrim qismlari va gaplarning o'zaro turli sintaktik munosabatlari (birikishi—soedinenie, bo'linishi — otdelenie, ajralishi—obosoblenie, ayrilishi — vdelenie kabilar) ni ko'rsatish uchun qo'llanadi. Masalan: Onam, opam, akam, bobom, buvim va men—hammiz ayvonda dastgurxon atrofida davra qurganmiz. (O.) Opam Karomat—hali paranjisiz yosh qiz—maktabdan qaytadi.

Birinchi gapda uyushiq bo'laklar biri-ikkinchisidan vergul vositasida, ikkinchi gapda esa izohlovchi (hali paranjisiz yosh qiz) tire vositasida ajratilgandir.

Verul belgilarining qator - ikki yoki undan ortiq qo'llanilishi, asosan, gap oxirida, ba'zan gap boshi yoki o'rtasida ham kuzatilib, u bilan bog'liq ayrim holatlar kuzatish mumkin. Masalan: [vergul + tire] – *“Kamtarlik, - deydi Hamid Olimjon, - donolik yo'lining boshlanishi”* yoki [vergul + tire + ko'p nuqta] - *Xalos, xalos, - dedi mufti, - ...ammo mulla Abdurahmon mulohazasining qiymati shundakim, Sultonali muammosini tez hal qilsa bolur.* (A.Qodiriy) [qo'shtirnoq + vergul + tire] – *“Or-nomus uchun kurash bolalikdan boshlanadi”, - deydi Tog'ay Murod.*

[so'roq + undov + qavs + vergul] - Undan ko'nnglimni tamom sovitib yuboradigan xususiyatni atayin izlagan damlarim bo'idi, shunday xususiyatni topguday bo'lsam, oramizdagi inja munosabatiarga barham berilishiga bahonayi sabab bolarmikan degan xayollarda yurgan paytlarim bo'ldi, biroq izlashlar-izlanishlarning bari behuda ketdi (Shu emasmi iztirobiarimizning ilohiyligi?!), yo'q, behuda ketdi desam yolg'on aytgan bo'laman. (X.Do'stmuhammad) [so'roq + undov + ko'p nuqta + qo'shtirnoq + qavs + vergul] - Yozuvchining bu fikri (“Qaydasan go'zalim?!.”), dunyoqarashi uning yaxshi niyatda ekanini ko'rsatadi [4].

Xulosa qilib aytish mumkinki, vegul tinish belisi pragmatik jihatdan yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi yozuv orqali amalga oshiriladigan ijtimoiy aloqalaralashuvni to'g'ri ta'minlash va yozma nutqdagi maqsad, mazmun va ma'noni aniqlashtirish, farqlash hamda yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ko'rsatib berish uchun ahamiyatli bo'lsa, grammatik jihatdan esa gap qurilishini aniq belgilash - gap bo'laklari, sodda yoki qo'shmaligi, uyushiq bo'laklar, ajratilgan bo'laklar, undalma, kiritmalar, bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasidagi munosabatni ko'rsatish, muallif va ko'chirma gaplarni ajratish, yozma nutqni ixcham va ravon bayon qilish uchun ahamiyatlidir. Punktualsiya va ohang ikki xil nutq turiga xos mustaqil kategoriyalar bo'lib, bir-biriga teng kelmaydi, punktualsiya intonatsiyaning yozuvdagi ifodasi emas. Ularning o'zaro aloqadorligi haqida gapirilganda ohangning gapdagi darajasi hisobga olinadi. Punktualsiya va intonatsiya munosabati alohida tadqiq manbai bo'lib, eksperimental o'rganishni talab etadi.

Hozirgi kunda punktualsiyaning roli ortib, uning funksiyasi va qo'llanish doirasi kengayib bormoqda. Bu hodisa respublikamizda matbaachilik, matbuot va nashriyot ishlarining keng rivojlanishi, o'zbek yozuv madaniyatining taraqqiy etishi, kishilar savodxonligining oshishi va ularning o'z amaliy faoliyatlarida nutqning barcha formalaridan foydalana olishlari, adabiy til ta'sirining kengayishi, adabiy til funksional stillarining paydo bo'lishi va takomillashuvi- nutq madaniyatining keng ko'lamda ravnaq topishi va o'sishi bilan izohlanadi. Punktualsiyaning tilshunoslikning boshqa sohalari: sintaksis, orfografiya, grafika bo'limlari, shuningdek, adabiyotshunoslik, kompyuter lingvistikasi fanlari bilan hamkorlikdagi taraqqiyoti davomida oydinlashib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф. Пунктуацияни ўргатиш методикаси, -Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1968, -Б.6-7.
2. Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремнологик луғати. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1984.
3. Б л о к А. Собр. соч. в 8 т. Т В. – М.–Л., 1962. С. 515.

4. Валгина Н.С. Необычное. в обычном. Заметки о пунктуации А. Ахматовой// Русская речь, 1979, № 6. С. 22–29.

5. Назаров К., Эгамбердиев Б. Ўзбек тили имло-ишора қоидалари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1996.

6. Сафронова И. П. Эстетическая функция пунктуации в поэзии М.Цветаевой. КД.–Ижевск, 2004 г.ва б.

7. Toirova G., Yuldasheva M., Elibaeva I. Importance of Interface in Creating Corpus. // International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8 Issue-2S10, September 2019. –P.352-355.

8. Toirova, G., (2019). The Role of Setting in Linguistic Modeling. International Multilingual Journal of Science and Technology, 4(9):722-723, available at: <http://imjst.org/index.php/vol-4-issue-9-september-2019/>.